

УДК 330 316.334.55 (073)

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ
СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ**

***О.І. Замора, кандидат економічних наук, доцент
Відокремлений підрозділ НУБіП України
«Бережанський агротехнічний інститут»
О.Д. Барановська, кандидат економічних наук***

Розглянуто особливості економічного і соціального розвитку сільських територій. На основі одержаних результатів визначено основні заходи щодо стратегічних пріоритетів соціально-економічного розвитку сільських територій регіону.

Село, сільська територія, сільська місцевість, соціально-економічний розвиток села, сільське населення.

Постановка проблеми. У соціально-економічному житті України сільські території посідають особливе місце, адже на них проживає третина населення нашої держави. Значимість їх посилюється винятковим внеском у формування основ продовольчої безпеки та нарощування експортного потенціалу країни. Ці та інші чинники визначають розвиток сільських територій як один з основних пріоритетів державної політики України, спрямованої на підвищення стандартів життя сільського населення, зростання ефективності функціонування АПК, поліпшення стану довкілля та якості людського капіталу.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Соціально-економічним проблемам розвитку сільських територій присвячені праці О.А. Бугуцького, О.Г. Булавки, М.К. Орлатого [1], І.Ф. Гнибіденка [3, 4], В.К. Терещенка [5], Ю.Я. Лузана [6], О.В. Макарова [7], М.Й. Маліка, А.С. Малиновського, В.В. Россохи, І.В. Прокопи, Л.О. Шепотька, В.В. Юрчишина, К.І. Якуби [12] та ін.

Метою дослідження є вивчення та аналіз особливостей економічного і соціального розвитку сільських територій, визначення основних заходів щодо розширення сфери зайнятості, підвищення добробуту населення, зокрема створення сприятливих умов для розвитку приватної ініціативи та підприємництва у сільській місцевості.

Виклад основного матеріалу. У сільському розвитку можна виділити два основні взаємопов'язані напрями: соціальний та економічний. Соціальний розвиток сільських територій відображає добробут, самодостатність селян, а знаряддям його досягнення є економічний розвиток.

Нині вектор спрямованості економічних процесів, їх стабільності та стійкості в галузі дедалі більше зорієнтований у бік сільськогосподарських підприємств. У Тернопільській області у 2011 р. вироблено сільськогосподарської продукції на 7295,0 млн грн., порівняно з 1990 р. валової продукції вироблено на 23,5 % менше, у т. ч. тваринництва – на 56,7 % менше, а рослинництва – на 5,6 % більше. За окремими видами продукції не забезпечуються навіть потреби внутрішнього ринку, хоча причиною такого стану і водночас гальмівним чинником аграрного розвитку є низька купівельна спроможність населення країни.

При зменшенні обсягів виробництва в сільськогосподарських підприємствах Тернопільської області у 1990 – 2011 рр., домогосподарства, використовуючи деякі переваги, поступово нарощували їх, чим стабілізували загальний розвиток галузі. У 2011 р. вони виробили 53,3 % валової продукції, або на 17,8 % менше порівняно з 2000 р., що свідчить про обмеженість ресурсів і зниження потенціалу подальшого економічного зростання. Очевидно, що в перспективі сектор особистих селянських господарств звужуватиме свою діяльність, передусім через зменшення чисельності сільського населення, пенсійний вік голів домогосподарств і небажанням молоді займатися сільським господарством. Водночас певна частина з них розширить землекористування і перейде в категорію фермерських господарств.

Нинішня економічна ситуація в країні спонукає до підвищення виробництва сільськогосподарської продукції у господарствах населення, яка використовується як для особистого споживання, так і для реалізації на ринку. Малі форми господарювання зберігають вагомі можливості й переваги для забезпечення поступального розвитку галузі, що базуються на антикризовому потенціалі раціонального використання природних ресурсів. До того ж частина проміжного споживання в цьому секторі становить 53 %, що на 14 % менше ніж у секторі сільськогосподарських підприємств. Для домогосподарств максимізація прибутку не є самоціллю. Ефективність їх визначається економічною “розсудливістю” і життєвою необхідністю жителів села. Вони виявилися найстійкішими в умовах світової фінансової кризи й саме на них покладаються великі надії. Ця форма господарювання має соціальну спрямованість, що виявляється у способі виживання в скрутних умовах, самореалізації, творчості, аматорстві, диверсифікації діяльності, вихованні у підростаючого покоління сумлінного ставлення до праці, залученні громадян до проживання в сільській місцевості, в результаті чого зберігається контроль цих територій.

Великі та малі підприємства не конкурують між собою, а доповнюють один одного, оскільки напрями виробничої діяльності у них різні. Перші спеціалізуються на інтенсивному виробництві зерна, цукрових буряків, олійних культур, тобто вигідніших, комерційних видів продукції, у других – переважаючим є виробництво таких трудомістких сільськогосподарських культур, як картопля, овочі, зелень, плоди і ягоди (табл. 1).

Особисті селянські господарства займають стійке і навіть домінуюче місце в галузі картоплярства, городництва, виробництва плодів і ягід. Проте такий важливий сегмент домогосподарств як тваринництво у продовольчому забезпеченні країни поступово втрачає свої позиції на ринку.

1. Структура виробництва продукції в агроформуваннях, %

Показник	Сільськогосподарські підприємства		Господарства населення	
	1990 р.	2011 р.	1990 р.	2011 р.
Валова продукція с.г.	63,3	44,7	36,6	55,3
у т.ч. рослинництво	77,2	54,1	22,8	45,8
тваринництво	47,4	18,2	52,6	81,8
Зернові та зернобобові	95,3	76,9	4,7	21,9
Цукрові буряки	99,9	87,2	0,1	11,4
Картопля	34,9	2,6	65,1	93,4
Овочі	71,2	8,7	28,8	89,2
Плоди та ягоди	21,4	13,4	78,6	83,7

Джерело: дані Головного управління статистики Тернопільської області.

Стан сільських територій значною мірою зумовлюється розвитком інтенсивних галузей виробництва, передусім тваринництва, садівництва і овочівництва. Однак за період 1990–2011 рр. поголів'я великої рогатої худоби у сільськогосподарських підприємствах Тернопільської області зменшилося у 22 рази, а порівняно з 2000 р. – майже в 4,5 рази, в т. ч. корів відповідно у 18 і 4 рази. Господарства населення за досліджуваний період

скоротили поголів'я великої рогатої худоби на 45,8 %, порівняно з 2000 р. – на 39,1 %, а поголів'я корів – на 34,1 %.

У 2011 р. сільськогосподарські підприємства збільшили поголів'я свиней проти 2000 р. на 58,7 %, господарства населення – на 5,5 %. Порівняння виробництва свинини у сільськогосподарських підприємствах та у господарствах населення свідчить про переважання останніх. Так, у 2011 р. поголів'я свиней у господарствах населення перевищувало на 63 % цей показник у сільськогосподарських підприємствах. Така тенденція властива для галузі тваринництва, загалом. За досліджуваний період в області зросло виробництво комерційних і зменшилося неефективних видів продукції.

Зменшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції зумовлено також станом матеріально-технічної бази суб'єктів господарювання і технологічними змінами в галузі, де останнім часом спостерігається стійка тенденція деіндустріалізації виробництва, зниження рівня його капіталозабезпеченості. Порівняно з 1991 р. вартість основних засобів сільськогосподарських підприємств України в еквіваленті дол. США зменшилась у 17,8, а основних засобів сільськогосподарського призначення – в 19,6 раза. Втрати основного капіталу спричинені хронічною збитковістю сільськогосподарської діяльності, насамперед галузі тваринництва, неможливістю фінансового забезпечення відтворення й оновлення матеріально-технічної бази галузі. Крім того, значна частина основного капіталу перейшла від колективних сільськогосподарських підприємств під час паювання в особисті господарства населення. Зменшення виробництва продукції в сільських територіях і низький рівень доходів сільського населення великою мірою вплинули на рівень споживання продовольства (табл. 2).

2. Споживання основних продуктів харчування сільським населенням в розрахунку на одну особу, кг за рік

Показник	Раціональна норма	Мінімальна норма	1990	2000	2010	2010 р. у %до 1990 р.
М'ясо та м'ясопродукти	83	52	58,2	33,6	45,6	78,3
Молоко і молочні продукти	380	341	343,2	297,6	290,4	84,6
Яйця, шт.	290	231	242,0	180	228	94,2
Хліб і хлібопродукти	101	94	141,0	133,2	120	85,1
Картопля	124	96	131,0	174	122,4	93,4
Овочі та баштанні	161	105	118,4	82,2	121,2	123,6
Плоди, ягоди та виноград	90	68	31,4	21,6	26,4	84,0
Риба та рибопродукти	20	12	17,5	10,8	14,4	82,2
Цукор	38	32	50,0	33,6	25,2	50,4
Олія	13	8	11,6	22,8	26,4	227

Джерело: дані Головного управління статистики Тернопільської області.

Так, у 2010 р. споживання основних продуктів харчування на одну особу порівняно з 1990 р. істотно скоротилось, а рівень споживання м'яса та м'ясопродуктів, молока і молокопродуктів, плодів, ягід і винограду не досяг навіть мінімальної норми і становив відповідно 87,6, 85,1 і 38,8 %.

Перевищено мінімальні норми споживання картоплі, овочів та баштанних, риби та рибних продуктів. Раціональні рівні споживання продукції забезпечували олія, хліб і хлібопродукти.

На відміну від загальної структури і рівня споживання харчових продуктів у країні в цілому сільські жителі, порівняно з жителями великих міст, на місяць в розрахунку на одну особу споживають майже в 1,5 раза більше картоплі і хлібопродуктів, за рахунок яких компенсується недоспоживання м'яса, риби та рибопродуктів, молока, овочів і плодів. Із розрахунку на одну особу за добу селяни споживають в середньому 3309 ккал, що становить 71,8 % раціонального фізіологічного рівня і призводить до великих втрат біологічного й генетичного потенціалу, зниження імунітету та збільшення випадків захворювання жителів сіл. Оптимальну калорійність отримують лише 10 % сільського населення [2].

Серед актуальних проблем сталого розвитку сільських територій чільне місце посідає соціальна сфера села, функціонування якої знаходить своє відображення у процесах, що забезпечують життєдіяльність людини у суспільстві.

Здебільшого селяни втрачають можливість задовольняти необхідні життєві потреби, зокрема, з охорони здоров'я, навчання і виховання дітей. Це знижує якість життя сільського населення та привабливість сільського життєвого середовища.

Погіршення роботи медичних установ у селах, зниження доступності до міських закладів через нерегулярність руху пасажирського транспорту і високі ціни перевезення, подорожчання медикаментів та лікування призвели до того, що селяни стали менше проходити профілактичні огляди, звертатися за медичною допомогою та лікуватися. Це є однією з причин високої смертності, в сільській місцевості.

Загрозливе становище склалося у навчальних закладах сільської місцевості. Через нестачу коштів у місцевих бюджетах закривають передусім дошкільні заклади, що особливо шкідливо, оскільки вони обслуговують дітей дошкільного віку. Не менш гострі проблеми в сільських школах: незадовільне кадрове забезпечення, професійна ізольованість учителів, відсутність відповідної кількості бібліотек, належного медичного обслуговування учнів тощо.

Забезпеченість об'єктами соціально-культурного призначення в сільській місцевості регіону теж суттєво знизилась. Так, кількість бібліотек у 2011 р. порівняно з 1990 р. зменшилася на 60 од. та відповідно в них книжок і журналів – на 2911,1 тис. примірників, а це безпосередньо впливає на освітній рівень населення та якість робочої сили. Разом із тим у великій кількості сіл не функціонують і зникають інші об'єкти, наприклад, клубні установи. Їх кількість у сільській місцевості Тернопільської області в 2011 р. проти 1990 р. зменшилася на 67 од.

Зниження загального рівня інфраструктурної забезпеченості сіл тісно пов'язано з катастрофічним зменшенням обсягів будівництва об'єктів соціального призначення на селі, а головна причина цього – фінансове банкрутство сільськогосподарських підприємств, мізерність бюджетного

фінансування капітальних вкладень, неспроможність селян вести будівництво житла власним коштом, недосконалість системи державної підтримки соціальної інфраструктури села (включаючи допомогу індивідуальним забудовникам), яка тримається на бюджетному фінансуванні відповідних заходів.

Поряд із негативними у сільській соціальній інфраструктурі відбуваються і позитивні процеси. Вони стосуються в основному кращої оснащеності сіл інженерними мережами і відповідно підвищення рівня інженерного облаштування житлового фонду (табл. 3). Навіть при такому зростанні рівень забезпеченості сіл водогонами та сільовим газом не надто високий. Ці показники є надзвичайно низькими для комфортності життєвого середовища і, крім того, вони поєднуються із загрозливим станом традиційних видів водо- та енергопостачання. Традиційні енергоносії надто дорогі (вугілля, скраплений газ) та ненадійні, оскільки електропостачання часто відмикається, а заготівля дров вимагає багато часу і зусиль.

3. Благоустрій населених пунктів у Тернопільській області

Показники	1990	1995	2000	2005	2011
Кількість населених пунктів, які мають водогін	35	138	181	166	125
Міст	16	16	17	18	18
селищ міського типу	15	18	18	16	15
Сіл	4	104	146	132	102
Каналізацію	30	32	34	35	37
Міст	16	12	13	17	18
селищ міського типу	14	12	13	11	11
Сіл	-	8	8	7	8
постачання природним і скрапленим газом міст	17	17	17	18	18
селищ міського типу	21	19	18	17	17
Сіл	939	1016	1017	1020	1023

Джерело: дані Головного управління статистики Тернопільської області за відповідні роки.

Позитивні зрушення у соціальній сфері села, тобто поліпшення середовища споживчої діяльності сільського населення вбачаються у виході з економічної кризи, відродженні виробничої сфери. Адже соціальна інфраструктура забезпечує задоволення життєвих потреб населення, а отже загальні умови відтворення людського капіталу.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Основною ідеєю забезпечення комплексного функціонування сільських територій є підвищення рівня життя сільського населення, створення умов для розвитку сільської місцевості через активну політику зростання привабливості сільського господарства як галузі, сільських населених пунктів як середовища постійного проживання значної частини українського населення. Для вирішення завдань соціально-економічного розвитку сільських територій першочерговими мають стати економічні заходи:

1) створення сприятливих умов для розвитку приватної ініціативи та підприємництва як основного механізму розширення сфери зайнятості та підвищення рівня життя сільського населення через удосконалення нор-

мативно-правової бази у сфері малого підприємництва і його фінансово-кредитної та інвестиційної підтримки;

2) створення умов для реалізації сільськими територіальними громадами повноважень щодо розв'язання проблем соціально-економічного розвитку сільських населених пунктів шляхом:

– удосконалення відносин державної та комунальної власності з метою зміцнення матеріальної та фінансової бази сільських територіальних громад;

– розроблення системного підходу у стимулюванні розвитку кооперативного руху на селі, кооперативних формувань виробничого й обслуговуючого напрямів;

– підвищення кваліфікаційного рівня працівників щодо вирішення проблем соціально-економічного розвитку сільських громад і територій;

– запровадження ефективних механізмів реалізації молодіжної політики;

– гарантування доступу сільського населення до системи інформаційних ресурсів;

– забезпечення умов розвитку інфраструктури громадських інституцій;

3) опрацювання механізму підтримки соціально-економічного розвитку села, підвищення стандартів життя у сільській місцевості за рахунок впровадження заходів, спрямованих на забезпечення поетапного наближення стандартів життя сільського населення до міських:

– забезпечення соціальних умов та економічних стимулів для молоді в сільській місцевості;

– створення соціальних та економічних стимулів для роботи працівників соціальної сфери, освіти, охорони здоров'я та культури в сільській місцевості;

– забезпечення жителів села доступною та якісною медичною допомогою, передусім первинною, швидкою та невідкладною допомогою, а також охороною материнства та дитинства;

– створення умов для поступового перетворення дрібнотоварного виробництва у сучасне, великотоварне, конкурентноспроможне виробництво;

4) подолання відсталості окремих сільських населених пунктів і територій завдяки:

– створенню нормативно-правової й методичної бази щодо визначення сіл та адміністративних районів, які потребують державної підтримки;

– розробленню та впровадженню дієвих механізмів підтримки розвитку сільських територій і поселень, реформування ліквідації депресивних сільських населених пунктів та територій;

5) забезпечення умов реалізації сільськими територіальними громадами повноважень щодо розв'язання проблем соціально-економічного розвитку населених пунктів через:

– впровадження механізмів активізації роботи сільських територіальних громад, спрямованої на вирішення проблем їх соціально-економічного розвитку;

–надання сільським територіальним громадам відповідного нормативно-правового, інформаційного та консультаційного забезпечення.

Список літератури

1. Бугуцький О.А. Аграрна праця та соціальний розвиток села / [Бугуцький О.А., Купалова Г.І., Орлатий М.К. та ін.]; за ред. О.А. Бугуцького. – К, 1996. – 302 с.
2. Витрати і доходи домогосподарств України у 2009 р. – К. : Держкомстат України, 2010. – 347 с.
3. Гнибіденко І.Ф. Сільська соціальна інфраструктура: аспекти розвитку та зайнятості населення / І.Ф. Гнибіденко. – К.: РВПС України НАН України, 2003. – 54 с.
4. Гнибіденко І.Ф. Соціально-економічні проблеми зайнятості і соціального захисту населення в аграрному секторі економіки / Гнибіденко І. Ф. – К. : Соцінформ, 2002. – 327 с.
5. Соціально-економічний розвиток сільських територій: навч. посіб./ [Терещенко В.К., Ткачук В.А., Балановська Т.І. та ін.]; за ред. В.К. Терещенка. — Київ-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2011. – 348 с.
6. Лузан Ю.Я. Організаційно-економічний механізм забезпечення розвитку агропромислового виробництва України : моногр. / Лузан Ю. Я. – К. : ННЦ ІАЕ, 2010. – 472.
7. Макарова О.В. Державні соціальні програми: теоретичні аспекти, методика розробки та оцінки / Макарова О. В. – К. : Лібра-К, 2004. – 328 с.
8. Онікієнко В.В. Розвиток ринку праці в Україні: тенденції та перспективи/ [Онікієнко В.В., Ткаченко Л.Г., Ємельяненко Л.М.]; за ред. В.В. Онікієнка. – К.: РВПС України, 2007. – 286 с.
9. Россоха В. В. Формування і розвиток виробничого потенціалу аграрних підприємств : моногр./ Россоха В.В. – К.: ННЦ ІАЕ, 2009. – 444 с.
10. Саблук П.Т. Економічні інтереси як основа розвитку аграрного виробництва/ П.Т. Саблук// Економіка АПК. – 2008. – № 8. – С. 3–5.
11. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2011 рік. Головне управління статистики у Тернопільській області/ За ред. В.Г. Кирича. – Тернопіль, 2012. – 468 с.
12. Якуба К.І. Життєвий і трудовий потенціал сільського населення: теорія, методологія, практика/ Якуба К.І. – К. : ННЦ ІАЕ, 2007. – 362 с.

Рассмотрены особенности экономического и социального развития сельских территорий. На основе полученных результатов определены основные меры относительно стратегических приоритетов социально-экономического развития сельских территорий региона.

Деревня, сельская территория, сельская местность, социально-экономическое развитие села, сельское население.

The article considers the peculiarities of the economic and social development of rural regions. Based on the received results, the deduction was made as for the strategic priority lines of the social and economic development of rural regions.

Village, rural areas, rural areas, socio-economic development of the village, rural population.